

תוכן העניינים

ז	בפתח המהדורה העברית
ט	קיצורים
ט	כתיב ומינוח
1	מבוא
11	פרק א: שורשי "שאלת הבנות"
53	פרק ב: להט דתי: מיכלינה אראטין ואימוץ האמונה הקתולית
101	פרק ג: אהבה רומנטית: דבורה לבקוביץ' והבריחה מהכפר
129	פרק ד: תאוות דעת: אנה קלוגר והמאבק להשכלה גבוהה
159	פרק ה: בנות סוררות והדמיון היוצר: מיעקב וסרמן עד ש"י עגנון
175	פרק ו: ושבנו בנות לגבולן: מסגרת חינוכית חדשה לנערות יהודיות אורתודוקסיות
229	סיכום
237	נספח: מדברות בעד עצמן
247	ביבליוגרפיה
265	מפתח כללי

פרק א

שורשי "שאלת הבנות"

בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים ברחו מביתן מאות נערות יהודיות, מצאו מקלט במנזר לנשים בקרקוב, ושם רבות מהן המירו את דתן לנצרות הרומית-קתולית. התופעה משכה את תשומת לב העיתונים ועוררה עניין גם ברשויות השלטון באוסטריה ובגליציה. במיוחד בלטה העובדה שרוב הנערות היו קטינות לפי החוק ובאו מבתים אורתודוקסיים. לא היה לזה אח ורע במקומות אחרים שבהם יהודיות ויהודים המירו את דתם.

תופעת הנערות הבורחות לא הייתה אלא הדוגמה הקיצונית ביותר לבעיה נרחבת שכונתה באותם ימים "שאלת הבנות" – משבר שהתחולל ביהדות גליציה בגלל הקונפליקט בין ציפיות המשפחות לבין השאיפות של הבנות עצמן. תופעת הנערות הבורחות חשפה את כישלון היהדות האורתודוקסית להסתגל לעולם שבו נערות צעירות הלכו והתערו בתרבות הפולנית מבלי שקיבלו כמעט שום חינוך יהודי. פער זה גרם להן לא פעם לתסכול, ולסירוב לאמץ את אורח החיים של אימהותיהן. מובן שרוב-רובן של הנערות היהודיות בגליציה לא ברחו מהבית, לא כל שכן התנצרו: הן השלימו עם תפקידן כרעיות וכאימהות אורתודוקסיות, לפעמים אחרי מאבק קצר. אף על פי כן, כל הנערות הושפעו מהשינויים הפוליטיים והתרבותיים בגליציה ההבסבורגית, גם אם הגיבו להם בדרכים שונות, כפי שנראה בפרק זה ובפרקים הבאים.

בחינה מדוקדקת של סיפורי החיים של כמה מהנערות הבורחות, וכן מידע שניתן ללקט מדיווחי העיתונות, מתכתובות רשמיות, מחקירות משטרה ומתיקים שהתנהלו בבתי המשפט, מלמדים ששלושה גורמים עיקריים גרמו למשבר בחברה היהודית הגליציאית: עלייה בשיעור הנערות שלמדו בבית הספר על רקע דלות החינוך היהודי; הזמינות הגוברת של פעילויות תרבות שנועדו לצעירות; והנהוג של נישואי שידוכים בגיל צעיר. גורמים אלה עדיין אינם מסבירים מה גרם למאות צעירות שברחו מהבית לפנות דווקא לקרקוב, וכיצד יכלו להתנצר אם נחשבו עדיין לקטינות. לשם כך עלינו להציג שני גורמים נוספים: מנזר הנשים

בקרוב, שהעניק מקלט לצעירות אלה וליווה אותן בתהליך ההמרה; והמעמד המשפטי הייחודי של אותן בורחות שעדיין נמצאו על פי חוק ברשות הוריהן היהודים.

חינוך חובה בגליציה ההבסבורגית

ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה נרשמה בגליציה עלייה חסרת תקדים במספר הנערות היהודיות האורתודוקסיות הלומדות בבתי ספר יסודיים ציבוריים ופרטיים, עלייה שהקיפה גם בנות למשפחות חסידיות. בעצם העובדה שנערות יהודיות בגליציה למדו בבתי ספר לא היה חידוש. כבר בסוף המאה השמונה-עשרה מינו הרשויות האוסטריות את המשכיל היהודי יליד בוהמיה נפתלי הרץ הומברג (1749-1841) כדי להקים ולפקח על בתי ספר יסודיים גרמניים-יהודיים, עם מחלקה אחת עד שלוש מחלקות לימוד, שיקנו לילדים ולילדות יהודים את יסודות הקריאה והכתיבה בגרמנית וכן ידיעות בסיסיות בחשבון.¹ אף שהלימוד היה חובה, רבים בקהילה היהודית התנגדו לבתי הספר. אחרי סגירת בתי הספר ב-1806 הורשו יהודים להירשם לבתי ספר ציבוריים בגליציה (שלא היו רבים), אם כי הם נדרשו לשבת על ספסלים נפרדים.² יהודים ונוצרים כאחד הסתייגו משילוב היהודים בבתי הספר האלה, ומאחר שלא כפו על הילדים היהודים ללמוד, רק מעטים מהם נרשמו. הרשויות האוסטריות עדיין עמדו על הוראה מ-1789 כי כלות וחתנים יהודים המבקשים אישור נישואים ימציאו תעודת גמר מבית ספר או ייבחנו במקצועות יסוד, ³ וביטלו את הדרישה רק ב-1859.⁴ אבל לדרישה זו כמעט שלא היו השלכות מעשיות, הואיל ורוב יהודי גליציה העדיפו לא להינשא לפי חוקי המדינה והסתפקו בנישואים דתיים. המדיניות הקיסרית שנועדה "לתרבת" את יהודי גליציה, שסבלו בעיני ממשלת אוסטריה מנחשלות תרבותית ו"מאמונות הבל" דתיות, לא השיגה את מטרתה.

בשנים הבאות למדו לא מעט מהילדים היהודים בגליציה, בנים ובנות כאחד, בבתי ספר שהקימו הקהילות היהודיות בערים כטרנפול, ברודי, קרקוב, לבוב, בולחוב, פשמישל ואנדריחוב, ובכמה קהילות קטנות יותר. מאחר שתוכנית

1 Sadowski, *Haskala und Lebenswelt*

2 Austria, *Politische Verfassung der deutschen Volksschulen*, §476e, 268

3 Karniel, "Das Toleranzpatent Kaiser Josephs II.," §13, 77

4 "Nr. 217. Kaiserliche Verordnung vom 29. November 1859", *RGBl* (1859):

הלימודים לבנים בבתי הספר האלה נבדלה בהיבטים חשובים מתוכנית הלימודים בחדר המסורתי, אשר הצטמצמה לטקסטים מן המסורת היהודית,⁵ משכו מוסדות אלה ילדים וילדות מחוגי הליברלים ומקרב בעלי המקצועות החופשיים, אך לא מהציבור היהודי האורתודוקסי. האחרונים גם לא שלחו את ילדיהם לבתי ספר לא-יהודיים, נוהג שהחל להתפשט בקרב יהודים לא-אורתודוקסים כבר באמצע המאה התשע-עשרה.

תחת זאת בחרו משפחות יהודיות אורתודוקסיות בעלות אמצעים לשכור מורים פרטיים כדי ללמד את הבנות לקרוא בסידור, ולפעמים בתרגומים ליידיש של ספרי מוסר יהודיים או בחיבורים כגון **צאינה וראינה** – אסופה פופולרית מהמאה השבע-עשרה של קטעים מפרשת השבוע בעיקר, מבוארים ומתורגמים ליידיש. משפחות אמידות סיפקו לבנות לעתים קרובות שיעורים פרטיים בשפות זרות וביצירות ספרות קלאסיות.⁶ לימודי החול לא נערכו לפי תוכנית לימודים מסודרת אלא היו תלויים בהיצע המורים הפרטיים באזור.⁷ על המצוות שנשים חייבות בהן למדו רוב הנערות מאמן.

הדברים החלו להשתנות עם חקיקת שורה של חוקים שחייבו הורים לשלוח את ילדיהם לבית הספר והטילו עונשים על סרבנים. מאחר שיהודי גליציה, כאזרחים אוסטרים, היו כפופים לאותם חוקים שחלו על הנוצרים, חשוב להבין כיצד נולדו החוקים האלה, איך הם קנו אחיזה בהדרגה בגליציה, ואילו מסלולי חינוך עמדו כעת לפני ילדים וילדות יהודים-גליציאים. בפרט חשוב להבין את ההשפעה שהייתה לחוק חינוך חובה החדש על החוויות החינוכיות השונות מאוד של בנים ושל בנות למשפחות יהודיות אורתודוקסיות, השפעה העומדת בשרש **"שאלת הבנות"** ותופעת הנערות הבורחות.

אחרי חקיקת חוקי היסוד בדבר זכויות האזרח ב-1867 פנו הליברלים האוסטרים לנקוט צעדים להגבלת כוחה של הכנסייה הקתולית בזירה הציבורית. ב-25 במאי 1868 אישר הפרלמנט האוסטרי על שני בתיו את שלושת **"חוקי מאי"**, ששמו קץ לשליטת הכנסייה הקתולית בתחומי הנישואים והחינוך והסדירו את היחסים בין אזרחים מדתות שונות על בסיס יחס שווה לכל הכנסיות וההתאגדויות הדתיות המוכרות בחוק.⁸ עד פרסום חוקי מאי נהנתה הכנסייה הקתולית ממנופול בענייני חינוך בקיסרות ההבסבורגית, בהתאם לקונקורדט

5 על הלימוד בחדר, ראו: Zalkin, "Heder".

6 ראו פרוש, **נשים קוראות**, 78–79; Stampfer, "Gender Differentiation".

7 ברגנר, **בלילות החורף הארוכים**, עמ' 27.

8 Judson, *The Habsburg Empire*, 281–288. הדת היהודית נחשבה לאגודה דתית מוכרת.

אותי מן הידיים היהודיות האלה, וייתן לי אורך רוח לבל איכנע לייאוש ואשלח יד בנפשי. השבוע אני אמורה לפגוש את הכומר המקומי; אולי ממנו אשמע עצה טובה. אנא, אמא, כתבי לסנדק שלי, הכומר וייסלו, בכתובתו: נפת פודסטוליץ'קה, ויליץ'קה, תארי לו באיזה מצב אני נמצאת ובקשי שיתפלל עלי לישוע, כי אינני יכולה לכתוב לו ישירות. הה, אמא אהובה: אני חוזרת ומבקשת שתתפללי שישוע יחוס עלי בחסדו, כי שבעתי די עינויים. הכומר רוֹתְרֵמוֹנְד מסר ליהודים את תעודת הטבילה שלי; כולם קשרו נגדי. אני חוזרת ומבקשת מאמי לכתוב לסנדק שלי. כמו כן מבקשת אני מהנערות היהודיות בבית המומרות שתתפללנה שפפי לא תעזוב... רוצים לחטוף [!]; גם אָלֶה – איפה היא? – חייבת להיזהר. אני מנשקת את ירך, כבוד מעלתך, אמא יקרה, ומבקשת מקרב לבי שתתפללי לרחמי האם הקדושה והבן הקדוש. אני נושקת את ידי ורגלי האחיות, ומוסיפה "פאטר נוסטר" לכל תפילה בבוקר השכם ובלילה. אני שרה את כל המזמורים ויתר הדברים מחוץ לכנסייה, אך אני מקווה ומייחלת שישוע ישמע לתפילותי וישבני אלייך בחסדו, אמא, ואז אספר לך הכול פנים אל פנים.

אנסטסיה מריה אשר מנשקת את רגלי האחות

אנה קלוגר

5. תצהיר אישי בערעור שהגישה לבית המשפט העליון⁸

יוני 1910

נולדתי ב-24 ביוני 1890. למדתי בבית הספר היסודי משנת 1896 עד שנת 1902. לאחר מכן זכיתי ללמוד בפנסיון של גב' צ'אפק, ושם השלמתי ב-1904 את ארבע שנות הלימודים בבורגרשולה. אחר כך קיבלתי שיעורים פרטיים מגב' קלוסמן; אבל כעבור חודש נאלצתי לוותר עליהם במצוות אמי, מפני שגב' קלוסמן הייתה קתולית. בזה הסתכם סיפוק צרכי החינוכיים מתוקף האחראיות ההורית. מכאן ואילך למדתי אך ורק בכוחות עצמי ובלא כל עזרה, הן בביקורים תכופים בספרייה היגלונית ובניצול מאגרי הספרים העשירים שלה, הן באמצעות קשרים עם חברות ותיקות לכיתה שהשאלו לי ספרי לימוד.

בגיל חמש-עשרה החליטו הורי לארסני; ובדצמבר או בנובמבר של שנת 1905 אירסו אותי בעל כורחי לנער חסיד צעיר ממני, בקושי בן ארבע-עשרה, ושמו זכריה אראק. באותם ימים עוד הייתי ילדה תמימה, ובכל זאת התנגדתי לכך באיזה דחף פנימי; אבל ההורים גילו עד מהרה איך לשבור את ההתנגדות הילדותית הזו ולכפות עלי את רצונם באמצעות האירוסים.

מאותה עת החלו ההורים להתחקות מקרוב אחרי אורחותי, כשהם עומדים על העיקרון שלנערה חסידית שתינשא בקרוב אסור שתהיה רשות להתעסק בשום עבודה מדעית, ועליה להתכונן אך ורק למטלות שנועדו לה כאם. מאותו זמן הייתי נתונה לרדיפות בלתי פוסקות משום שרציתי ללמוד. את ספרי הלימוד שלי נאלצתי להחביא אצל חברותי, מפני שהורי, כשהיו מוצאים ספרים כאלה בבית, היו משחיתים ושורפים אותם. מסיבה זו למדתי במחתרת, בבית בשעות הלילה או באולם הקריאה של הספרייה היגלונית, כדי להימנע מהסכנות שהתרחשו בבית השכם והערב, והיו מסתיימות במכות ובקללות, כל אימת שהיו ההורים מפתיעים אותי בספר שמצאו.

שנתיים חייתי בתנאים כאלה, עד שבאוגוסט 1907 החליטו ההורים להשיא אותי לזכריה אראק. כיוון שבאותה עת הייתי בוגרת יותר – כבר מלאו לי אז שבע-עשרה שנים – עמדתי על שלי בכל הכוח; הפצרתי, התחננתי, ניסיתי להסביר להורים שאינני מכונה, שאסור להם לזלזל ברצונותי ולכבול אותי עד סוף ימי לאדם שהיה זר לי לחלוטין, ונוסף על כך חולה ריאה קשה. כל הפצרותי העלו חרס ונפלו על אוזניים ערלות, ואני נאלצתי להיכנע להורי ולהינשא לזר גמור, אדם לא מתקדם. לא היו לי אמצעים לברוח; את הלימודים עדיין לא השלמתי כראוי כי לא הייתי מוכנה במידה מספקת לבחינות הבגרות; ולכן הייתי מוכרחה לסגת מההתנגדות לקשר, מחוסר אונים ומכפייה, במחשבה שאם אתחתן אוכל לקבל חופש רב יותר, כפי שאמי הבטיחה לי תמיד.

אחרי טקס החתונה הדתי לא חל שינוי באורח חיי; כמו קודם, התאמצתי לשפר את השכלתי על ידי לימודים במחתרת, רחוק מהורי, אשר בניגוד להבטחתם להתיר לי חופש מוחלט אחרי החתונה המשיכו לאסור עלי ללמוד כמקודם, היו משחיתים כל ספר לימוד שמצאו בבית ואפילו מגדפים ומכים אותי בגללו.

משך שנה וחצי חיייתי עם בעלי בבית הורי, אך לא כאשת איש.

מיד אחרי החתונה החלו הורי לפקח על היחסים ביני ובין בעלי ו"נחרדו" לגלות שאינני חיה עם בעלי חיי אישות. שכן כאשר דרש ממני בעלי תיכף אחרי החתונה לממש את קשר הנישואים, הסברתי לו שאנו זרים גמורים, שאינני מכירה אותו ושלא אוכל להסכים להיות אשתו, ושכל צעד אלים שיעשה יפער בינינו תהום באופן שלעולם לא יהיה בר-תיקון. בעלי, בחור הגון, השלים עם עמדתי ולא

הוסיף לבוא אלי בדרישות. אבל הורי, כשנודע להם על ההסכם בינינו, החליטו שאני חייבת להתמסר לבעלי, ייקוב הדין את ההר, ולשם כך הגיעו לפודגוזה סבי, הרבי מקשאנוב משה הלברשטאם, וכן ברגמן, סב בעלי, והחלו שניהם להציק לי ולהעביר אותי עינויים נפשיים, פשוטו כמשמעו, וכאשר הצהרתי מפורשות שלעולם לא אסכים לקיים חיי אישות עם בעלי החליטו שבעלי צריך לאזור אומץ ולבוא עלי בכוח, ואפילו קבעו לזה תאריך, באחד מימי שלישי.

בתקופה זו סבלתי ממועקה איומה, מפני שכאדם וכאשה כפו עלי להיות אובייקט לדיונים ולשידולים ולהנחיות שהיו מכוונים כולם נגד הכבוד האנושי שלי; הורי לעומת זאת ראו בזה זוטי דברים, ואפילו סירוב של ילדה להישמע לסמכות ההורים!

בשבועות הקצרים שקדמו לאותו יום גורלי, שבו בעלי היה אמור לחלל אותי, לא הייתה לי ברירה אלא להתגונן מהשתלחיותיהם של הורי על ידי זה שהעמדתי פנים כאילו אני אמנם מקיימת עם בעלי חיי אישות, מכיוון שרציתי להיפטר ממדורי הגיהנום הנפשיים שהיו מעבירים אותי, כשבכל רגע הייתי צריכה להיות מוכנה לענות להורי אם כבר התמסרתי לאראק.

מתוך מסכת ארוכה של סצנות מביכות זכור לי במיוחד אירוע אחד. זמן מה לאחר החתונה נתקלתי באמי בלילה בפרוודור, והיא החלה לשאול אותי על חיי האישות שלנו; מאחר שלא עניתי היא התחילה לטלטל אותי ולדחוף אותי אל המעקה ואיימה להשליך אותי ממרומי המסדרון.

אז החלטתי להימלט מן הבית ומן החרפה שהורי תכננו בשבילי, אלא שאמי גילתה את הניסיונות האלה וגדעה אותם באבם.

כעת החלה אמי לפייס אותי, ואיתה גם אבי, והרגיעו אותי שניהם שייתנו לי חופש גמור, שלא יבחושו בנישואי ושלא יתערבו בלימודי העיוניים.

אלא שההבטחה מעולם לא נתקיימה, שכן המצב בבית נשאר כמקודם וכלום לא השתנה בנוגע ללימודי. הורי הוסיפו להפריע לי כשניסיתי ללמוד, המטירו עלי מכות וגידופים בכל פעם שראו אותי מחזיקה ספר, בלשו לראות אם האור עוד דולק בחדרי אחרי השעה עשר בלילה, וכשהצעדים האלה לא הועילו לקחו ממני את מנורת החשמל ואילצו אותי ללמוד בלילה לאור נרות; ובדרך זו התכוונתי לבחינות הבגרות. אם לא די בכך, הורי אף התערבו אצל מנהל הספרייה היגלונית באמצעות עורך הדין ד"ר ארונסון כדי שיאסור עלי לקרוא ספרים בספרייה ולשאול ספרים: באחד המקרים, אמי הלכה עם ד"ר ארונסון לראות את מנהל הספרייה.

מאחר שלמדתי לבחינות הבגרות לבד בבית, בלא כל עזרה, נזקקתי למידע על תוכנית הלימודים וכן על ספרי הלימוד הנחוצים, ולכן היה עלי לתת שיעורים

פרטיים בשפה הגרמנית כדי להשיג אמצעים שבהם אוכל להרוויח כסף לקניית הספרים.

אשר לבחישה שהורי בחשו בחיי האישות שלי, השינוי היחיד במצב חל כאשר נסע בעלי לזמן מסוים לביקור אצל קרובי משפחתו, כך שלא התעוררה הזדמנות לשאול את השאלה הזאת.

נסיבות אלה הביאוני למסקנה שלא אוכל בשום פנים ואופן להמשיך להתגורר בבית הורי, ולפיכך החלטתי לעזוב את הבית ויהי-מה, אבל לפני כן להכין את עצמי לחיים המצפים לי בכך שאעבור את בחינות הבגרות, על מנת שיהיה לי בסיס בר-קיימא.

כעת לא הייתה הבריחה אלא עניין של זמן, והיא אמנם יצאה אל הפועל באוגוסט 1909.

לא הייתי מסוגלת להישאר עוד בבית ההורים, כי כל מה שנעשה שם היה זר לי ואיים עלי, ואני יכולה לומר במצפון נקי שמעולם לא הרגשתי בביתנו מה שמכנים אהבה לילד.

נוסף לאמור לעיל, וכן לעובדות שפורטו במסמכים שנמסרו לבית הדין, יכול המעשה הבא לצייר תמונה ברורה יותר של המצב שנקלעתי אליו באותה עת: מאחר שלא הסכמתי לגזוז את שערותי – ואצל החסידים מקובל שעל כל אשה נשואה לגלח את ראשה עד הקרקפת – לא רצתה אמי לתת לי כלום לאכול במשך יומיים; וכשסוף-סוף הזדמנה לי שעת כושר לחמוק מהבית ולקנות משהו לאכול, ביקשה אמי לקחת ממני את הכול. רק כשהסכמתי לגזוז את שערותי עד הקרקפת הרשתה לי אמי לקנות משהו לאכול ואחר כך נתנה לי אוכל בעצמה.

בסתיו של שנת 1908, לאחר שעברתי בהצלחה את בחינות הבגרות, נרשמתי ללימודים בפקולטה לפילוסופיה באוניברסיטה היגלונית. אף על פי שהתמסרתי ללימודים בשקידה רבה, העובדה שיכולתי ללמוד רק בחשאי ובמחתרת שכנעה אותי עד מהרה שלא אוכל לעמוד בחובות הלימודים, ונסיבות אלה היו השיקול המכריע בהחלטתי לברוח.

הריני מצהירה בזאת כי העובדות האמורות לעיל, וכן העובדות הרשומות בתיקי בית המשפט, כולן אמת, ואני מוכנה בכל עת להעיד עליהן בשבועה; עם זאת, עד כה נבצר ממני להתייצב לחקירה בבית המשפט, שכן אני חוששת מן הנקמנות הקנאית של הורי, ובית המשפט מסרב לאשר לי למסור עדות בבית משפט אוסטרי אחר, למשל בווינה.